

Skånska godsmiljöer. Kerstin Arcadius och Kerstin Sundberg (red.). Skånes hembygdsförbunds årsbok 2001. Lund 2001. 208 s., ill. ISSN 1650-1292.

Skånes hembygdsförbunds årsbok för 2001 samlar sig kring ett tema, som onekligen är mycket utmärkande för landskapet, nämligen de många slotten och godsens. I tolv perspektivrika artiklar närmar sig författare från skilda discipliner ämnet. Alla är de mer eller mindre engagerade i det tvärvetenskapliga projektet "Människor – makt – modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid". De akademiska ämnen som är företrädna i denna antologi är kulturgeografi, historia, ekonomisk historia, landskapsplanering och konsthistoria.

Läsaren får en tämligen god bild av det specifikt skånska i slottens och borgarnas arkitektur och i jordägoförhållanden och godsorganisation, där åtskilliga drag från den danska tiden länge levde kvar under kommande svenska sekler. När Skåne blev svenskt ägde den skånska adeln över hälften av landskapets 15.000 gårdar. Som Tomas Germundsson menar i den intressanta översikten "Adelns geografi" gav detta Skåne en feodal dimension som saknas i det övriga Sverige. Inte minst intresseväckande i hans artikel är de exempel som ges på hur godsens även kom att påverka landskapet utanför godsegendomarnas gränser. Så uppstod med tiden täta bebyggelsegrupperingar med småställen och arbetarbostäder strax utanför godsens, där dagsverkare och diversearbetare slog sig ner i förhoppning att emellanåt kunna få säsongmässig försörjning på godsens. Från de stora egendomarna sålde man också så småningom av mark, som uppläts till egnahem och småställen, vilket naturligtvis dramatiskt förändrat landskapsbilden.

Ekonomhistorikerna Christer Lundh och Mats Olsom diskuterar i artikeln "Godsens bönder och ålderdomen" hur undantagssystemet under 1800-talet fungerade på godsens. Herrgårdarnas arrendebönder hade naturligtvis inte samma möjligheter som skattebönderna att ombesörja gårdens överföring till nästa generation och sätta sig själva på undantag. På godsens hade jordägaren ett finger med i spelet. Författarna har granskat fyra socknar i Skåne, vilka dominerades av stora gods (Trolleholm, Duveke, Knutstorp och Karsholm). Man jämför sedan de skånska förhållandena med några äldre studier av undantagssystemet på bondejord, närmare bestämt från östra Småland och från Norrbotten.

På bondejorden bytte gården oftast ägare medan bägge de äldre makarna ännu var i livet. På godsens var

det däremot ofta den ena makens död som ledde till ett skifte av brukare. Medan undantagsgivaren på bondejorden i regel var en nära släkting, oftast en son eller måg, var detta inte alls lika vanligt på godsens. På Duveke var bara 31 % av undantagsgivarna en son eller måg, men på Trolleholm var denna andel å andra sidan så pass hög som 71 %, ändå klart lägre än på bondejorden. Även nivån på undantaget var lägre på godsens än på skattejorden. Jordägaren motarbetade uppenbarligen alltför omfattande och kännbara undantag med tanke på att han inte gärna ville pressa den nye arrendatorn ekonomiskt.

Två intressanta bidrag till antologin behandlar patronatskapet i Skåne. Begreppet står för en institution med rötter i medeltiden, nämligen att en godsägare med dominerande ställning i sin bygd kunde ha rätten att utse präst i sockenkyrkan och att uppbära kyrkotionde mot att han ansvarade för kyrkans underhåll och skötsel. Institutionen går tillbaka på det förhållandet att många kyrkor ursprungligen tillkom som gårdskyrkor genom någon stormans försorg. Många skånska kyrkor var patronatskyrkor vid det svenska maktövertagandet 1658 och fortsatte som sådana under kommande sekler. Andra blev patronatskyrkor under 1700-talet. Patronatsrätten upphävdes i Sverige först 1922.

Konsthistorikern Siegrun Fernlund ger i "Godsheren och sockenkyrkan" en översikt av patronatskapets historia i Skåne. Även kyrkornas interiörer berördes. I patronatskyrkor har man skäl att vänta sig många spår av patronen och hans familj i form av t.ex. vapensköldar och markerade herrskapsbänkar, kanske särskilda gravkor. Fernlund talar om att efter reformationen avlöstes helgonkulten av en personkult. Herrskapslogen i Genarps kyrka, för ägarna till Häckeberga slott, är ett ovanligt ståtligt exempel på en patronatskyrkas sociala hierarkisering.

Historikern Arne Jönsson tar i sin artikel upp två fall av strider kring patronatsrätten på 1700-talet. De rör kyrkorna i Norra Rörum och i Höör, där i båda fallen socialt ambitiösa adelsmän på mindre herrgårdar sökte få patronatsrätt i sockenkyrkorna. I det förra fallet hette pretendenten Erich Magnus Lillienberg på säteriet Ågerup, i det senare fallet Carl Niklas Cronacker på Åkersberg. Bägge misslyckades dock. Lillienberg mötte benhårt motstånd från socknens kyrkoherde och Jönsson följer de båda antagonisternas argumentering i inlagorna till olika myndighetsinstanser. Cronacker å sin sida motarbetades av en annan ståndsperson i socknen. Utan dessa personers stridbara och vältaliga mot-

stånd hade troligen även dessa kyrkor förvandlats till patronatskyrkor.

Utrymmet tillåter mig inte att kommentera alla antologins artiklar. Men jag vill ändå avslutningsvis beröra den som jag är benägen att se som pärlan i samlingen, nämligen kulturgeografen Henrik Svenssons uppsats "Själv-mord och brända gårdar. Mytbildning kring skifte och avhysning. Exemplet Borrestad 1848". Den behandlar ett ämne som är ganska litet undersökt, nämligen vad som hände med de landbönder på godsens, vars gårdar under 1800-talet drogs in under säteriets eget bruk. Med godsens huvudgårdars expansion och med växlingen av bönders och torparens dagsverken mot fast anställda lantarbetare var ju scenariot med avhysningar ingalunda ovanligt.

Henrik Svensson har gjort en mikrostudie av vad som hände 1848, när Borrestads by under Maltesholms gods i Östra Sönnarslövs socken i östra Skåne upplöstes. Före upplösningen bestod byn av 31 gårdar tätt samlade i ett backläge intill Linderödsåsen, omgiven av åkervångar och fäladsmark. Byn revs och idag finns inga nämnvärda spår efter den. Marken drevs nu i stället av en förvaltare på Borrestads gård, som först tycks ha bott på en av de gamla gårdarna. Först 1927 tillkom en ny huvudbyggnad ett stycke från den gamla byplatsen, så ståndsmässig att den brukar kallas Skånes sista "slot".

Efter upplösningen av byn drevs jordbruket på Borrestad av torpare. Ett trettiotal torp uppfördes, huvudsakligen på den gamla fäladsmarken. Men var det de gamla bönderna som blev torpare? Ganska många av byns gamla bönder dog på 1840-talet eller var för gamla för att fortsätta bruka jorden. 18 bönder var dock tillräckligt unga och arbetsföra för att ha en valmöjlighet. Det visade sig att hälften av dem valde att bli torpare, medan den andra hälften flyttade från trakten. Och det är i analysen av individernas val som uppsatsen blir riktigt intressant.

Åldern tycks inte ha haft någon betydelse. Den viktigaste faktorn, som bestämmer om man flyttar eller inte, är i stället om man är född i Borrestad. Litet förenklat kan man säga att de makar som bägge är födda i Borrestad väljer att stanna som torpare. De som bägge är födda på annan ort väljer att flytta. Det gör även de par, där mannen är född på annan ort men kvinnan i Borrestad. Den enda riktigt splittrade gruppen är den, där mannen är född i Borrestad och kvinnan på annan ort. Här flyttar 3 par, medan 4 par blir kvar som torpare.

Svensson har följt dem som flyttat från trakten. Det visar sig en smula överraskande, att bara två av nio utflyttade par sökte sig till en ort där någon av dem bott

tidigare. "Det verkar alltså som om sociala kontaktnät och lokalkännedom spelat en långt mindre roll i beslutet att flytta än enbart det faktum att man tidigare har rört på sig." Ännu intressantare är att ingen av de utflyttade byter ner sig socialt. De får liknande arrendegårdar som de haft i Borrestad, några blir t.o.m. självägande bönder. Inte heller de som stannade kvar som torpare fick det påfallande mycket sämre. Svensson kan inte finna spår av misär eller social nedklassning som en följd av avhysningen.

Sådan social misär var vad författaren hade väntat sig. Titelns ord om "själv-mord och brända gårdar" anspelar på vad ortens folktradition ger för bild av upplösningen av Borrestads by 1848. Lokalhistorisk forskning målar med breda penseldrag upp en dystert bild av det öde bönderna gick till mötes. Men det är alltså en bild som det historiska källmaterialet ingalunda bekräftar. Svensson nämner Sigurd Erixons studier av skiftet i Kila by och dess efterräkningar som ett exempel på en författare som givit en motsvarande eländesbild. För etnologisk forskning, som ofta arbetar med den folkliga traditionens bild av det förflutna, är Henrik Svenssons uppsats särdeles tänkvärd.

Mats Hellspong, Stockholm

Jakob Christensson: *Konsten att resa: Essäer om lärda svenska resenärer*. Atlantis, Stockholm 2001. 266 s., ill. ISBN 91-7486-521-8.

Med boken *Konsten att resa: Essäer om lärda svenska resenärer* vill Jakob Christensson, genom, som han skriver: "ett antal delstudier huvudsakligen fånga resandets svenska kulturhistoria från strax efter det att Linné och hans adepter mödosamt till häst inventerar rikets resurser och ger sig ut på vågsamma segelfärder till världens alla hörn till det att resandet tar ny form i och med ånglokens och ångfartygens entré." Denna ambitiösa programförklaring, med den bestämda formen "resandets svenska kulturhistoria" och det rymligt och undflyende "huvudsakligen" spänner vitt. Det tycks ligga ett löfte här om något mera än det redan i "resandets svenska kulturhistoria" enorma projektet.

Ett annat sätt att presentera boken är att säga att den består av fyra ganska trevliga uppsatser av Christensson, vars lärdom är imponerande och vars ironiska humor präglar hans texter. Boken ger avslutningsvis några "smakprov" på citat ur resebrev författade av de